

การจัดประชุมเสนอผลงานวิจัยระดับบัณฑิตศึกษา มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช ครั้งที่ 4
The 4th STOU Graduate Research Conference

ปัจจัยที่มีผลต่อการมีส่วนร่วมของเกษตรกรในโรงเรียนเกษตรกรข้าวหอมมะลิ

จังหวัดศรีสะเกษ

Factors Affecting Farmers' Participation in the Hom Mali Rice Farmer Field School in Si Sa Ket Province

ชลธิชา วิยาสิงห์ (Chonticha Viyasing)* เบนจามาศ อยู่ประเสริฐ (Benchamas Yooprasert)**

ภรณ์ ต่างวิวัฒน์ (Paranee Tangwiwat)***

บทคัดย่อ

การศึกษา เรื่อง ปัจจัยที่มีผลต่อการมีส่วนร่วมของเกษตรกรในโรงเรียนเกษตรกรข้าวหอมมะลิจังหวัดศรีสะเกษ มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษา (1) สภาพทางสังคมและเศรษฐกิจ ของเกษตรกรในโรงเรียนเกษตรกรข้าวหอมมะลิ (2) การมีส่วนร่วมของเกษตรกรในโรงเรียนเกษตรกร (3) ปัจจัยที่มีผลต่อการมีส่วนร่วมของเกษตรกรในโรงเรียนเกษตรกร (4) ปัญหาและข้อเสนอแนะของเกษตรกรต่อการมีส่วนร่วมในโรงเรียนเกษตรกร

การศึกษานี้เป็นการวิจัยเชิงสำรวจ ประชากรที่ใช้ในการวิจัย ได้แก่ สมาชิกในโรงเรียนเกษตรกรข้าวหอมมะลิ จังหวัดศรีสะเกษ ปี 2556 จำนวน 1,800 ราย กำหนดขนาดกลุ่มตัวอย่าง โดยใช้สูตรของทอโรยามาเน่ ได้กลุ่มตัวอย่าง จำนวน 328 ราย เก็บรวบรวมข้อมูลโดยใช้แบบสอบถาม และวิเคราะห์ข้อมูลด้วยโปรแกรมสำเร็จรูป โดยใช้สถิติ คือ ค่าความถี่ ค่าร้อยละ ค่าต่ำสุด ค่าสูงสุด ค่าเฉลี่ย ส่วนเบี่ยงเบนมาตรฐาน การจัดอันดับ และหาค่าความสัมพันธ์ระหว่างตัวแปรโดยวิเคราะห์การถดถอยพหุ

ผลการศึกษาพบว่า (1) เกษตรกรส่วนใหญ่อายุเฉลี่ย 49.82 ปี ร้อยละ 45.7 จบชั้นประถมศึกษาปีที่ 4 ร้อยละ 54.0 เป็นสมาชิกกลุ่ม/สถาบันเกษตรกร กลุ่มลูกค้า ธกส. และมีประสบการณ์ในการทำนาเฉลี่ย 28.95 ปี มีพื้นที่ทำนาเฉลี่ย 16.02 ไร่ ต้นทุนการทำนาโดยเฉลี่ย 2,735.23 บาท/ไร่ ผลผลิตจากการทำนา เฉลี่ย 427.36 กิโลกรัม/ไร่ มีแรงงานด้านการเกษตรในครัวเรือนเฉลี่ย 2.66 คน และมีรายได้จากการทำนาโดยเฉลี่ย 6,913.20 บาท/ไร่ เกษตรกรมีการรับข้อมูลข่าวสารจากสื่อต่างๆ เกี่ยวกับโรงเรียนเกษตรกรอยู่ในระดับมาก และเห็นว่าได้รับการสนับสนุนจากเจ้าหน้าที่ส่งเสริมการเกษตรอยู่ในระดับมาก (2) การมีส่วนร่วมของเกษตรกรอยู่ในระดับมากที่สุด เกษตรกรมีส่วนร่วมในระดับมากที่สุดคือด้านการรับผลประโยชน์ ด้านการทำกิจกรรม ด้านการประเมินผล ด้านการวางแผน ตามลำดับ (3) ปัจจัยที่มีผลต่อการมีส่วนร่วมของเกษตรกรในโรงเรียนเกษตรกร พบว่า มี 5 ตัวแปร โดยตัวแปรที่มีความสัมพันธ์เชิงบวกได้แก่ การสนับสนุนของเจ้าหน้าที่ส่งเสริมการเกษตร การเป็นสมาชิกกลุ่ม/สถาบันเกษตรกรและอายุ ส่วนตัวแปรที่มีความสัมพันธ์เชิงลบ ได้แก่ ปริมาณผลผลิตข้าวกิโลกรัม/ไร่ และประสบการณ์ในการทำนา (4) เกษตรกรในโรงเรียนเกษตรกร มีปัญหาโดยภาพรวมอยู่ในระดับน้อย ปัญหาที่พบมากในโรงเรียนเกษตรกร คือ ปัจจัยการผลิตมาล่าช้า เกษตรกรไม่ตรงต่อเวลา ไม่แสดงความคิดเห็น ข้อเสนอแนะคือ เกษตรกรต้องการให้หน่วยงานจัดดำเนินการของโรงเรียนเกษตรกรต่อไป มีการสนับสนุนปัจจัยการผลิตควรจัดปัจจัยการผลิตให้ทันต่อฤดูกาล อยากให้เจ้าหน้าที่มาอบรมอย่างสม่ำเสมอ มีการคัดเกษตรกรที่อายุไม่มากเข้าร่วมโรงเรียนเกษตรกรและควรตรงต่อเวลา

คำสำคัญ การมีส่วนร่วม โรงเรียนเกษตรกรข้าวหอมมะลิ จังหวัดศรีสะเกษ

* นักศึกษาหลักสูตรเกษตรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชาการส่งเสริมการเกษตร สาขาวิชาเกษตรศาสตร์และสหกรณ์

มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช e-mail address: laloonar@hotmail.com

** รองศาสตราจารย์ ภาควิชาส่งเสริมการเกษตร สาขาวิชาเกษตรศาสตร์และสหกรณ์ มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช

e-mail address: mailto:agashben@stou.ac.th

*** รองศาสตราจารย์ ภาควิชาส่งเสริมการเกษตร สาขาวิชาเกษตรศาสตร์และสหกรณ์ มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช

e-mail address: ptangwiwat@hotmail.com

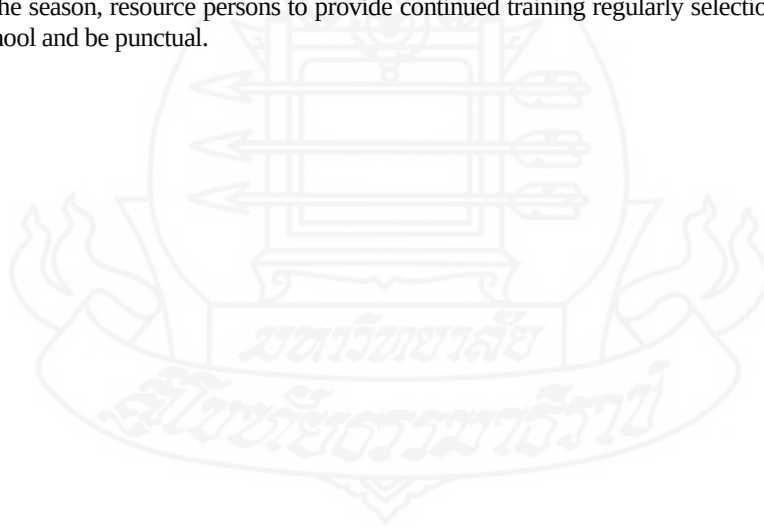
การจัดประชุมเสนอผลงานวิจัยระดับบัณฑิตศึกษา มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช ครั้งที่ 4
The 4th STOU Graduate Research Conference

Abstract

The research entitled Factors Affecting Farmers' Participation in the Hom Mali Rice Farmer Field School in Si Sa Ket Province aimed to study (1) farmers' socio-economic circumstance in the Hom Mali Rice Farmer Field School 2) farmers' participation in the Hom Mali Rice Farmer Field School 3) factors affecting farmers' participation in the Hom Mali Rice Farmer Field School 4) farmers' problems and suggestions for Participation in the Hom Mali Rice Farmer Field School.

This was a survey research and population comprised a number of 1,800 farmers in the Hom Mali Rice Farmer Field School in Si Sa Ket Province in the year 2013. Taro Yamane formula was used to identify 328 samples. Research instrument was interview form. Data obtained was analyzed by program computer using the following statistics i.e. frequency, percentage, minimum value, maximum value, mean, standard deviation, ranking and correlation analysis between variances by multiple regression analysis.

Research findings were as follows. (1) The average age of most farmers was 49.82 years. It was found 45.7% of them completed Prathom 4. It was found 54.0% of them joined membership in agricultural groups/institutes and Bank for Agriculture and Agricultural Cooperatives. Their average experience in rice cultivation was 28.95 years. Their average occupied land was 16.02 rai. Their average cost in rice production was 2,735.23 baht. Their average yield was 427.36 kg/rai. Their average number of household labor for agriculture was 2.66 persons. Their average income from rice production was 6,913.20 baht/rai. They received information from diverse sources relating to the Hom Mali Rice Farmer Field School at high level and opined their support from agricultural extension agents was also at high level. (2) Farmers' participation was at the highest level, especially their participation in receiving benefit, performing activity, evaluation and planning respectively. (3) Factors affecting farmers' participation; 5 variances were found, the positive variances were support by agricultural extension agents, membership in agricultural groups/ institutes and age while the negative variances included yield/rai and experience in rice cultivation. (4) Overall problem of farmers in the Hom Mali Rice Farmer Field School was at low level. The most found problems in the School were the delay of production factors, farmers were not punctual and farmers did not express their opinions. It was suggested to keep the School's operation on, support production factors, production factors to be supplied in time of the season, resource persons to provide continued training regularly selection of young farmers to join the School and be punctual.

Keywords: Participation, Hom Mali Rice Farmer Field School, Si Sa Ket Province

การจัดประชุมเสนอผลงานวิจัยระดับบัณฑิตศึกษา มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช ครั้งที่ 4 The 4th STOU Graduate Research Conference

บทนำ

การถ่ายทอดความรู้สู่เกษตรกรในอดีตที่ผ่านมา ส่วนใหญ่เกษตรกรมักจะเป็นผู้รับเทคโนโลยีตามระบบ โดยผ่านทางสถาบันวิชาการสู่กรมส่งเสริมการเกษตร ต่อไปยังหน่วยงานในสังกัดในระดับต่างๆ คือ ภาค จังหวัด อำเภอ และตำบล ลงสู่เกษตรกรตามลำดับ การส่งเสริมการเกษตรตามแนวทางนี้ เจ้าหน้าที่ส่งเสริมการเกษตร มักจะจัดทำแบบเบ็ดเสร็จ คือ กำหนดในโครงการถึงประโยชน์ที่เกษตรกรจะได้รับ ซึ่งอาจจะรวมถึงการให้ปัจจัยการผลิต เช่น พันธุ์พืช ปุ๋ย สารกำจัดศัตรูพืช เป็นต้น โดยคาดหวังว่าเกษตรกรจะต้องปฏิบัติตามต่อไป วิธีการดังกล่าวอาจจะไม่ใช่ความต้องการที่แท้จริงของเกษตรกรแต่เป็นการยึดเยื้อความรู้ให้แก่เกษตรกรแทนที่จะเป็นความต้องการของเกษตรกรที่แท้จริง (<http://www.doae.go.th/library/html/detail/farmerschool/index.htm> คืบวันที่ 24 สิงหาคม 2556)

ดังนั้นจึงมีการพัฒนากระบวนการเผยแพร่ความรู้สู่เกษตรกรตามแนวทางใหม่ ซึ่งเป็นการถ่ายทอดความรู้โดยผู้เรียนรู้มีส่วนร่วมตลอดกระบวนการ ใช้ระบบการให้การศึกษาผู้ใหญ่ ที่ผู้เรียนรู้ไม่รู้สึกลำบากถึงถูกสอนหรือเรียนรู้ จึงเหมาะกับเกษตรกรซึ่งส่วนใหญ่เป็นผู้สูงอายุ การศึกษาไม่สูงนัก แต่มีประสบการณ์ในอาชีพมาเป็นระยะเวลานาน การเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมจึงจำเป็นต้องใช้วิธีการในแนวทางใหม่ที่เรียกว่า "โรงเรียนเกษตรกร" ซึ่งโรงเรียนเกษตรกรในที่นี้หมายถึงกระบวนการเรียนรู้แบบมีส่วนร่วมที่นำมาใช้ในการส่งเสริมให้เกษตรกรได้ร่วมกันคิดแลกเปลี่ยนประสบการณ์ แก้ไขปัญหา และสามารถตัดสินใจได้ด้วยตนเองในกระบวนการผลิตได้ทุกขั้นตอน วิธีการถ่ายทอดความรู้สู่เกษตรกรตามแนวทางนี้สามารถนำไปประยุกต์ใช้ได้กับกิจกรรมปลูกพืชทุกชนิดรวมทั้งการเลี้ยงสัตว์ด้วย โดยมีหลักการสำคัญคือเกษตรกรหรือผู้เรียนรู้จำเป็นต้องร่วมเรียนรู้อย่างต่อเนื่องตลอดฤดูกาลเพาะปลูกหรือตลอดกระบวนการของกิจกรรมนั้นๆซึ่งประโยชน์ของการเรียนรู้ตามกระบวนการจะช่วยให้เกษตรกรสามารถตัดสินใจได้ด้วยตัวเอง (<http://www.doae.go.th/library/html/detail/farmerschool/index.htm> คืบวันที่ 24 สิงหาคม 2556)

จังหวัดศรีสะเกษ ได้รับอนุมัติโครงการส่งเสริมการผลิตข้าวหอมมะลิเชิงการค้าครบวงจร พร้อมทั้งได้นำกระบวนการ โรงเรียนเกษตรกรมาใช้และมีการอบรมนักวิชาการส่งเสริมการเกษตรตามกระบวนการโรงเรียนเกษตรกร เพื่อเป็นวิทยากรพี่เลี้ยงและถ่ายทอดความรู้ตามกระบวนการโรงเรียนเกษตรกร โดยนำกระบวนการเรียนรู้แบบมีส่วนร่วมมาใช้ในการอบรมถ่ายทอดเทคโนโลยี ให้มีความสำคัญกับกระบวนการเรียนรู้ของเกษตรกร มุ่งให้เกษตรกรทำการศึกษาและปฏิบัติด้วยตนเอง ซึ่งพบว่าเกษตรกรบางส่วนเข้ามามีส่วนร่วมในการดำเนินงานต่างๆ ในโรงเรียนเกษตรกรเป็นอย่างดีแต่ยังมีเกษตรกรบางส่วนไม่มีส่วนร่วมในแต่ละกิจกรรมในโรงเรียนเกษตรกรจากประเด็นดังกล่าวจึงมีความจำเป็นต้องการศึกษาว่า มีปัจจัยอะไรบ้างที่มีผลต่อความสำเร็จของการดำเนินกระบวนการโรงเรียนเกษตรกรข้าวหอมมะลิของเกษตรกรจังหวัดศรีสะเกษ ตลอดจนปัญหาอุปสรรคและข้อเสนอแนะในการดำเนินงานด้านต่างๆ เพื่อที่จะนำไปปรับปรุง แก้ไข และพัฒนากระบวนการโรงเรียนเกษตรกรมาใช้ในการส่งเสริมให้มีประสิทธิภาพต่อไป

การจัดประชุมเสนอผลงานวิจัยระดับบัณฑิตศึกษา มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช ครั้งที่ 4
The 4th STOU Graduate Research Conference

วัตถุประสงค์การวิจัย

- 1) เพื่อศึกษาสภาพพื้นฐานทางสังคมและเศรษฐกิจของเกษตรกรผู้ผลิตข้าวหอมมะลิ จังหวัดศรีสะเกษ
- 2) เพื่อศึกษาการมีส่วนร่วมของเกษตรกรในโรงเรียนเกษตรกรข้าวหอมมะลิ
- 3) เพื่อศึกษาปัจจัยที่มีผลต่อการมีส่วนร่วมของเกษตรกรในโรงเรียนเกษตรกรข้าวหอมมะลิ
- 4) เพื่อศึกษาปัญหา และข้อเสนอแนะของเกษตรกรต่อการมีส่วนร่วมในโรงเรียนเกษตรกรข้าวหอมมะลิ

วิธีการดำเนินการวิจัย

ประชากรที่ใช้ในการวิจัย ได้แก่ สมาชิกในโรงเรียนเกษตรกรข้าวหอมมะลิ จังหวัดศรีสะเกษ ปี 2556 จำนวน 1,800 ราย โดยคำนวณกลุ่มตัวอย่างที่ศึกษา จากสูตรทราโรว์มานันต์ ได้กลุ่มตัวอย่าง จำนวน 328 ราย และทำการสุ่มตัวอย่างแบบหลายขั้นตอน

เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัยครั้งนี้ใช้แบบสอบถาม ที่ประกอบด้วยคำถามแบบปลายปิด และคำถามปลายเปิด เป็นเครื่องมือในการเก็บรวบรวมข้อมูล ซึ่งแบ่งออกเป็น 3 ตอน ดังนี้ ตอนที่ 1 ข้อมูลพื้นฐานทางสังคมและเศรษฐกิจของเกษตรกรผู้เข้าร่วมโรงเรียนเกษตรกรข้าวหอมมะลิ ตอนที่ 2 การมีส่วนร่วมของเกษตรกรในโรงเรียนเกษตรกรข้าวหอมมะลิ ตอนที่ 3 ปัญหาและข้อเสนอแนะของเกษตรกรต่อการมีส่วนร่วมในโรงเรียนเกษตรกรข้าวหอมมะลิ

การวิเคราะห์ข้อมูลการวิจัย วิเคราะห์ข้อมูลโดยใช้โปรแกรม คอมพิวเตอร์สำเร็จรูป โดยอธิบายลักษณะของข้อมูล โดยใช้สถิติ ค่าความถี่ ค่าร้อยละ ค่าต่ำสุด ค่าสูงสุด ค่าเฉลี่ย ส่วนเบี่ยงเบนมาตรฐาน การจัดอันดับ และหาค่าความสัมพันธ์ระหว่างตัวแปรโดยวิเคราะห์การถดถอยพหุคูณ

ผลการวิจัย

1) ข้อมูลพื้นฐานทางสังคมและเศรษฐกิจ

เกษตรกรส่วนใหญ่อายุเฉลี่ย 49.82 ปี ร้อยละ 45.7 จบชั้นประถมศึกษาปีที่ 4 ร้อยละ 54.0 เป็นสมาชิกกลุ่ม/สถาบันเกษตรกร กลุ่มลูกค้า ธกส. มีประสบการณ์ในการทำนาเฉลี่ย 28.95 ปี มีพื้นที่การทำนาเฉลี่ย 16.02 ไร่ มีต้นทุนในการทำนาเฉลี่ย 2735.23 บาท/ไร่ ผลผลิตการทำนาเฉลี่ย 427.36 กิโลกรัม/ไร่ รายได้การทำนาเฉลี่ย 6913.20 บาท/ไร่ และมีจำนวนแรงงานด้านการเกษตรเฉลี่ย 2.66 คน

2) การรับข้อมูลข่าวสารและการสนับสนุนของเจ้าหน้าที่ส่งเสริมการเกษตร

จากการศึกษาพบว่า การรับข้อมูลข่าวสารด้านโรงเรียนเกษตรกร โดยภาพรวมเกษตรกรได้รับข้อมูลข่าวสารจากสื่อทั้งหมดในระดับมาก โดย เกษตรกรที่ได้รับข้อมูลข่าวสารจากสื่อบุคคล คือ เจ้าหน้าที่ส่งเสริมการเกษตรอยู่ในระดับมากที่สุด และเกษตรกรได้รับข้อมูลข่าวที่เป็นสื่อมวลชนคือ หอกระจายข่าว/เสียงตามสายในระดับปานกลาง

การจัดประชุมเสนอผลงานวิจัยระดับบัณฑิตศึกษา มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช ครั้งที่ 4

The 4th STOU Graduate Research Conference

ในการสนับสนุนจากเจ้าหน้าที่ส่งเสริมการเกษตรแบ่งเป็น 2 ด้าน ได้แก่ สนับสนุนด้านส่งเสริมกิจกรรมในโรงเรียนข้าวหอมมะลิเกษตรกร เกษตรกรเห็นว่าได้รับการสนับสนุนจากเจ้าหน้าที่ส่งเสริมการเกษตรในระดับมาก กิจกรรมที่การสนับสนุนจากเจ้าหน้าที่ส่งเสริมการเกษตรอยู่ในระดับมากที่สุด คือ ร่วมประชุมอบรมกับสมาชิกในโรงเรียนเกษตรกรเป็นประจำ ส่วนการสนับสนุนด้านปัจจัยการผลิตพบว่า เกษตรกรเห็นว่าได้รับการสนับสนุนจากเจ้าหน้าที่ส่งเสริมการเกษตรในระดับปานกลาง การสนับสนุนปัจจัยการผลิตจากเจ้าหน้าที่ส่งเสริมการเกษตรอยู่ในระดับมากที่สุด คือ วัสดุอุปกรณ์ในการวิเคราะห์ระบบนิเวศเกษตรในนาข้าว

3) การมีส่วนร่วมของเกษตรกรในโรงเรียนเกษตรกรข้าวหอมมะลิ

ในภาพรวมสมาชิกเกษตรกรในโรงเรียนเกษตรกรเกือบทั้งหมด มีส่วนร่วมในโรงเรียนเกษตรกรข้าวหอมมะลิอยู่ในระดับมากที่สุด และมีส่วนน้อยมีส่วนร่วมในโรงเรียนเกษตรกรอยู่ในระดับมาก โดยเกษตรกรมีส่วนร่วมในแต่ละด้าน ดังนี้

1) ด้านการวางแผน พบว่า เกษตรกรเกือบทั้งหมด มีส่วนร่วมในการวางแผนลงสำรวจแปลงปลูกพืช ได้แก่ แปลงโพธิ์เฒ่า แปลงเกษตรกร การวางแผนกิจกรรมในการเตรียมวิเคราะห์ระบบนิเวศ การวางแผนการจัดการปัญหาที่เกิดขึ้นในสถานการณ์แปลงนาข้าว ตามลำดับ และเกษตรกรมากกว่าสองในสาม มีส่วนร่วมการวางแผนกิจกรรมในแต่ละสัปดาห์

2) ด้านการทำกิจกรรม พบว่า เกษตรกรทั้งหมด มีส่วนร่วมกิจกรรมกลุ่มสัมพันธ์ เกษตรกรเกือบทั้งหมด มีส่วนร่วมกิจกรรมประชุม อบรมในโรงเรียนเกษตรกร การสำรวจวิเคราะห์ระบบนิเวศในแปลงนา การเก็บข้อมูลจากสถานการณ์จริงในแปลงปลูก พืช เช่น ดิน น้ำ สภาพดินพืช การทำลายศัตรูพืช ศัตรูธรรมชาติ กิจกรรมสวนแมลง สังเกตจดบันทึกสิ่งที่เกิดขึ้นในสวนแมลง เรียนรู้ปฏิบัติกิจกรรมหัวข้อพิเศษต่างๆ การแลกเปลี่ยนเรียนรู้ความรู้ด้านการทำนา การแลกเปลี่ยนเรียนรู้ในการจัดการศัตรูพืชแบบผสมผสาน และเกษตรกรส่วนใหญ่ มีส่วนร่วมการนำเสนอ สรุป อภิปรายเกี่ยวกับกิจกรรม

3) ด้านการประเมินผล พบว่า เกษตรกรเกือบทั้งหมด มีส่วนร่วมในการประเมินผล โดยการประชุม อภิปราย การจัดเวทีชุมชน การตรวจสอบติดตามและประเมินแปลงตัวอย่าง กิจกรรมที่ทำในโรงเรียนเกษตรกร ปัญหาเกี่ยวกับสถานการณ์ในแปลงนา การจัดการปัญหาที่เกิดขึ้นในแปลงนา การนำความรู้ประสบการณ์จากการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ไปปฏิบัติ การขยายผลไปสู่สมาชิกคนอื่นๆ ในโรงเรียนเกษตรกรให้มีความรู้ พร้อมทั้งนำความรู้ไปปฏิบัติ การเผยแพร่ประชาสัมพันธ์ความรู้ที่ได้จากโรงเรียนเกษตรกร การประเมินผลความสำเร็จโรงเรียนเกษตรกร ตามลำดับ

4) ด้านการรับผลประโยชน์ พบว่า เกษตรกรทั้งหมด มีส่วนร่วมด้านการรับผลประโยชน์ ได้แก่ การมีความรู้เพิ่มในการทำนา การได้รับการสนับสนุนปัจจัยการผลิต การนำความรู้จากโรงเรียนเกษตรกรไปปฏิบัติในแปลงนาของตนเอง และเกษตรกรเกือบทั้งหมด มีส่วนร่วมด้านการรับผลประโยชน์ ได้แก่ การมีความรู้เพิ่มในการจัดการศัตรูพืชแบบผสมผสาน การแก้ปัญหาที่เกิดขึ้นในแปลงนาได้อย่างมีประสิทธิภาพ ตามลำดับ

4) ปัจจัยที่มีผลต่อการมีส่วนร่วมของเกษตรกรโรงเรียนเกษตรกรข้าวหอมมะลิ จังหวัดศรีสะเกษ

1) การมีส่วนร่วมของเกษตรกรในโรงเรียนเกษตรกร (ภาพรวม) พบว่ามีตัวแปรอิสระ 2 ตัวที่ผลในเชิงบวกหรือทิศทางเดียวกันกับการมีส่วนร่วมของเกษตรกรในโรงเรียนเกษตรกร ได้แก่ การสนับสนุนของเจ้าหน้าที่ส่งเสริมการเกษตรและการเป็นสมาชิกสถาบันเกษตรกร และมีตัวแปรอิสระ 2 ตัว ที่มีผลในเชิงลบหรือ

การจัดประชุมเสนอผลงานวิจัยระดับบัณฑิตศึกษา มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช ครั้งที่ 4

The 4th STOU Graduate Research Conference

ทิศทางตรงกันข้ามกับการมีส่วนร่วมของเกษตรกรในโรงเรียนเกษตรกร ได้แก่ ผลผลิตข้าวกลีกรั่มต่อไร่และประสิทธิภาพในการทำนา

2) **ด้านการวางแผน** พบว่า มีตัวแปรอิสระ 2 ตัวที่ผลในเชิงบวกหรือทิศทางเดียวกันกับการมีส่วนร่วมของเกษตรกรในโรงเรียนเกษตรกร ได้แก่ การสนับสนุนของเจ้าหน้าที่ส่งเสริมการเกษตรและการเป็นสมาชิกสถาบันเกษตรกร

3) **ด้านการทำกิจกรรม** พบว่า มีตัวแปรอิสระ 2 ตัวที่ผลในเชิงบวกหรือทิศทางเดียวกันกับการมีส่วนร่วมของเกษตรกรในโรงเรียนเกษตรกร ได้แก่ การสนับสนุนของเจ้าหน้าที่ส่งเสริมการเกษตรและการเป็นสมาชิกสถาบันเกษตรกร

4) **ด้านการประเมินผล** พบว่า มีตัวแปรอิสระ 3 ตัวที่ผลในเชิงบวกหรือทิศทางเดียวกันกับการมีส่วนร่วมของเกษตรกรในโรงเรียนเกษตรกร ได้แก่ การสนับสนุนของเจ้าหน้าที่ส่งเสริมการเกษตร การเป็นสมาชิกสถาบันเกษตรกรและอายุ ส่วนตัวแปรอิสระอีก 1 ตัว ที่มีผลในเชิงลบหรือทิศทางตรงกันข้ามกับการมีส่วนร่วมของเกษตรกรในโรงเรียนเกษตรกร ได้แก่ ผลผลิตข้าวกลีกรั่มต่อไร่

5) **ด้านการรับผลประโยชน์** พบว่า ตัวแปรอิสระทั้ง 11 ตัว ไม่มีความสัมพันธ์กับตัวแปรตามในด้านรับผลประโยชน์

5) ปัญหาและข้อเสนอแนะของเกษตรกรต่อการมีส่วนร่วมในโรงเรียนเกษตรกรข้าวหอมมะลิ จังหวัดศรีสะเกษ

5.1 **ปัญหา** ในภาพรวมปัญหาของเกษตรกรต่อการมีส่วนร่วมในโรงเรียนเกษตรกรข้าวหอมมะลิมิปัญหาในระดับน้อย ถ้าพิจารณาในการมีปัญหาด้านต่าง ดังนี้

1) **ปัญหาด้านการวางแผน** พบว่า เกษตรกรมีปัญหาด้านการวางแผนในระดับน้อย โดยเรียงลำดับจากมากไปหาน้อย ดังนี้ ไม่แสดงความคิดเห็น ไม่มีเวลาในการวางแผน ไม่เข้าร่วมการวางแผนกิจกรรมต่างๆ เจ้าหน้าที่ขาดการประสานงานกับเกษตรกร

2) **ปัญหาด้านการทำกิจกรรม** พบว่า เกษตรกรมีปัญหาด้านการทำกิจกรรม ในระดับน้อย โดยเรียงลำดับปัญหาจากมากไปหาน้อย ดังนี้ เกษตรกรมาล่าช้าไม่ตรงเวลา เกษตรกรมีอายุมากทำให้เรียนไม่รู้เรื่อง เจ้าหน้าที่ไม่มีส่วนร่วมในกิจกรรมต่างๆ กิจกรรมไม่น่าสนใจ ไม่มีเวลาในการทำกิจกรรม ไม่เข้าร่วมกิจกรรมต่างๆ

3) **ปัญหาด้านการประเมินผล** พบว่า เกษตรกรมีปัญหาด้านการประเมินผล ในระดับน้อย โดยเรียงลำดับปัญหาจากมากไปหาน้อย ดังนี้ ไม่ให้ความร่วมมือในการประเมินผล ไม่แสดงความคิดเห็นในการประเมินผล

4) **ปัญหาด้านการรับผลประโยชน์** พบว่า เกษตรกรมีปัญหาด้านการรับผลประโยชน์ ในระดับน้อย โดยเรียงลำดับปัญหาจากมากไปหาน้อย ดังนี้ บังคับการผลิตมาล่าช้า บังคับการผลิตไม่เพียงพอ ความรู้ที่ได้ไม่เหมาะสมกับพื้นที่ ไม่นำความรู้ที่ได้ไปปฏิบัติ

5.2 ข้อเสนอแนะ

1) **ข้อเสนอแนะต่อเกษตรกร** เกษตรกรส่วนใหญ่มีข้อเสนอแนะให้มีการคัดเลือกเกษตรกรที่มีอายุไม่มากมาเข้าร่วมโรงเรียนเกษตรกร สมาชิกเกษตรกรโรงเรียนเกษตรกรควรเข้าอบรมตรงต่อเวลา และควรแสดงความคิดเห็นในการเข้าร่วมกิจกรรมต่างๆ ในโรงเรียนเกษตรกร

2) **ข้อเสนอแนะต่อเจ้าหน้าที่** ควรให้เจ้าหน้าที่มีออกมาอบรมให้ความรู้อย่างสม่ำเสมอและมาอบรมตรงต่อเวลา

การจัดประชุมเสนอผลงานวิจัยระดับบัณฑิตศึกษา มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช ครั้งที่ 4 The 4th STOU Graduate Research Conference

3) ข้อเสนอแนะต่อหน่วยงาน ต้องการให้มีการดำเนินการของโรงเรียนเกษตรกรต่อไป ควรให้มีการจัดทำปัจจัยการผลิตให้ทันฤดูกาลเพาะปลูกและควรให้หน่วยงานต่างๆ ของทางราชการที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับงานด้านการเกษตร เช่น กรมส่งเสริมการเกษตร กรมการข้าว กรมพัฒนาที่ดิน และองค์การบริหารส่วนตำบล มีโครงการอบรมให้ความรู้และสนับสนุนปัจจัยการผลิต

การอภิปรายผล

1) การมีส่วนร่วมของเกษตรกรโรงเรียนเกษตรกรข้าวหอมมะลิ

จากการศึกษาพบว่า เกษตรกรเกือบทั้งหมดมีส่วนร่วมในโรงเรียนเกษตรกรทั้ง 4 ด้าน ได้แก่ ด้านการวางแผน ด้านการทํากิจกรรม ด้านการประเมินผล และด้านการรับผลประโยชน์ โดยการมีส่วนร่วมของเกษตรกรเกือบทั้งหมดอยู่ในระดับมากที่สุด โดยเฉพาะด้านการรับผลประโยชน์ ทั้งนี้อาจเกิดจากการที่เกษตรกรได้รับการสนับสนุนของเจ้าหน้าที่ส่งเสริมการเกษตรทั้งด้านสนับสนุนส่งเสริมการทํากิจกรรม และปัจจัยการผลิตในโรงเรียนเกษตรกร จึงเป็นแรงจูงใจให้เกษตรกรมีส่วนร่วมมากตามไปด้วย ซึ่งสอดคล้องกับผลการวิจัยของ นพวรรณ เสวตานนท์ (2546 : 94) พบว่า จำนวนประโยชน์ที่ได้รับจากทรัพยากรป่าไม้ มีความสัมพันธ์ทางบวกกับการมีส่วนร่วมของประชาชนในการจัดการทรัพยากรป่าไม้น้ำคลองอุตะเถาในทุกขั้นตอน

2) ปัจจัยที่มีผลต่อการมีส่วนร่วมของเกษตรกรในโรงเรียนเกษตรกรข้าวหอมมะลิ

จากการศึกษาพบว่า ปัจจัยที่มีผลต่อการมีส่วนร่วมของเกษตรกรในโรงเรียนเกษตรกร ดังนี้

2.1 ตัวแปรอิสระที่มีความสัมพันธ์ในเชิงบวกกับการมีส่วนร่วมของเกษตรกรในโรงเรียนเกษตรกรข้าวหอมมะลิ

1) การสนับสนุนของเจ้าหน้าที่ส่งเสริมการเกษตร เป็นปัจจัยที่มีความสัมพันธ์เชิงบวกกับการมีส่วนร่วมของเกษตรกรในโรงเรียนเกษตรกรในภาพรวม ด้านการวางแผนและด้านการประเมินผลอย่างมีนัยสำคัญยิ่งทางสถิติที่ระดับ .01 และมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ .05 จำนวน 1 ด้าน คือ ด้านการทํากิจกรรม ซึ่งแสดงให้เห็นว่าการสนับสนุนของเจ้าหน้าที่ส่งเสริมการเกษตรมากขึ้นจะทำให้เกษตรกรเข้ามามีส่วนร่วมในโรงเรียนเกษตรกรมากขึ้นด้วย ซึ่งสอดคล้องกับงานวิจัยของ กรณิศ เชื้อศิริถาวร (2544:83) พบว่าการสนับสนุนจากเจ้าหน้าที่ส่งเสริมการเกษตรมีผลต่อการมีส่วนร่วมในกิจกรรมกลุ่มของสมาชิกกลุ่มแม่บ้านเกษตรกรอำเภออุดจับ จังหวัดอุดรธานี และสอดคล้องกับผลการศึกษาของ นเรศ ชมบุญ (2546) การสนับสนุนของเจ้าหน้าที่รัฐ มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงหรือผันแปรกับการมีส่วนร่วมของชุมชนในการป้องกันไฟป่า บริเวณอุทยานแห่งชาติผาแต้ม จังหวัดอุบลราชธานี

2) การเป็นสมาชิกสถาบันเกษตรกร เป็นปัจจัยที่มีความสัมพันธ์เชิงบวกกับการมีส่วนร่วมของเกษตรกรในโรงเรียนเกษตรกรในภาพรวม และด้านการทํากิจกรรมอย่างมีนัยสำคัญยิ่งทางสถิติที่ระดับ .01 และมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ .05 จำนวน 2 ด้าน ได้แก่ ด้านการวางแผนและด้านการประเมินผล แสดงให้เห็นว่าถ้าเกษตรกรเป็นสมาชิกกลุ่มอื่น/สมาชิกสถาบันเกษตรกร จะมีผลต่อการมีส่วนร่วมของเกษตรกรในโรงเรียนเกษตรกรเพิ่มขึ้นด้วย อาจเกิดจากการที่เกษตรกรมีประสบการณ์การมีส่วนร่วมในกลุ่มต่างๆ ทำให้มีส่วนร่วมในโรงเรียนเกษตรกรเพิ่มขึ้นด้วย ซึ่งสอดคล้องกับงานวิจัยของ ภาควิมิ คาราพงษ์ (2548 : 121) พบว่า การเป็น

การจัดประชุมเสนอผลงานวิจัยระดับบัณฑิตศึกษา มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช ครั้งที่ 4 The 4th STOU Graduate Research Conference

สมาชิกสถาบันเกษตรกรมีความสัมพันธ์กับการมีส่วนร่วมของเกษตรกรในโรงเรียนเกษตรกรจังหวัดเชียงใหม่ ด้านการเรียนรู้แบบมีส่วนร่วม ทาง การประเมินผล ซึ่งสอดคล้องกับงานวิจัยของ กรณิศ เชื้อศิริถาวร (2544) พบว่า การเป็นสมาชิกกลุ่มอื่น มีผลต่อการมีส่วนร่วมในกิจกรรมกลุ่มของสมาชิกกลุ่มแม่บ้านเกษตรกรอำเภออุดจัน จังหวัดอุดรธานี ซึ่งสอดคล้องกับผลงานวิจัยของ มนต์รี ประดิษฐ์ผล (2553) พบว่า การเป็นสมาชิกกลุ่มมีผลต่อการมีส่วนร่วมของชุมชนในการจัดการกลุ่มน้ำและสิ่งแวดล้อม ตำบลเกาะเกร็ด อำเภอปากเกร็ด จังหวัดนนทบุรี นอกจากนี้ ขวัญชัย วงศ์นิติกร (2532 : 115) พบว่า การเป็นสมาชิกกลุ่มกิจกรรมอื่นจะมีความสัมพันธ์กับการมีส่วนร่วมในการพัฒนาชุมชน และการวิจัยของ เกษตรฉัตร รัตนศรี (2544 : 58 - 60) พบว่า การเป็นสมาชิกกลุ่มกิจกรรมทางการเกษตร เป็นปัจจัยสำคัญที่มีอิทธิพลต่อการมีส่วนร่วมของเกษตรกรในการจัดทำแผนพัฒนาการเกษตรภายใต้โครงการเพิ่มศักยภาพการผลิตของชุมชนในตำบลหลักภาใต้ในขั้นตอนการศึกษาศักยภาพและข้อมูลชุมชน และขั้นตอนการวิเคราะห์ปัญหาชุมชน

3) อายุ เป็นปัจจัยที่มีความสัมพันธ์เชิงบวกกับการมีส่วนร่วมของเกษตรกรในโรงเรียนเกษตรกรด้านการประเมินผล มีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ .05 แสดงให้เห็นว่าเมื่อเกษตรกรมีอายุเพิ่มขึ้น จะมีผลต่อการมีส่วนร่วมในโรงเรียนเกษตรกรด้านการประเมินผลเพิ่มขึ้นด้วย ส่วนหนึ่งอาจเกิดจากเกษตรกรอายุมากขึ้น ไม่ต้องประกอบอาชีพอื่นหรือมีภาระหน้าที่ด้านอื่นๆ น้อยลงจึงทำให้มีเวลามากขึ้นทำให้มีส่วนร่วมในการประเมินผล ซึ่งสอดคล้องกับงานวิจัยของ กรณิศ เชื้อศิริถาวร (2544) พบว่า อายุ มีผลต่อการมีส่วนร่วมในกิจกรรมกลุ่มของสมาชิกกลุ่มแม่บ้านเกษตรกรอำเภออุดจัน จังหวัดอุดรธานี นอกจากนี้ผลงานวิจัยของ สุรแสง พูนเพิ่มสุขสมบัติ (2544 : 92) พบว่า อายุ มีความสัมพันธ์กับการมีส่วนร่วมในการดำเนินงานด้านการแปรรูปกระท้อนของสมาชิกกลุ่มแม่บ้านเกษตรกร อำเภอเมือง จังหวัดปราจีนบุรี

2.2 ตัวแปรอิสระที่มีความสัมพันธ์ในเชิงลบกับการมีส่วนร่วมของเกษตรกรในโรงเรียนเกษตรกรข้าวหอมมะลิ

1) ผลผลิตข้าวกลีกรั่มต่อไร่ มีความสัมพันธ์เชิงลบกับการมีส่วนร่วมของเกษตรกรในโรงเรียนเกษตรกรในภาพรวม และด้านการประเมินผล อย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ .05 แสดงให้เห็นว่า ถ้าเกษตรกรมีผลผลิตข้าวกลีกรั่มต่อไร่มากขึ้นจะมีผลต่อการมีส่วนร่วมในโรงเรียนเกษตรกรและมีส่วนร่วมด้านการประเมินผลน้อยลง เนื่องจากเมื่อเกษตรกรได้ผลผลิตข้าวเพิ่มขึ้นอาจทำให้เกษตรกรไม่สนใจเข้ามามีส่วนร่วมในโรงเรียนเกษตรกร เพราะจุดประสงค์หลักของเกษตรกรจากการทำนาคือต้องการให้ได้ผลผลิตข้าวต่อไร่ที่สูงเพื่อที่จะได้มีได้รายสูงตามด้วย

2) ประสบการณ์ในการทำนา มีความสัมพันธ์เชิงลบกับการมีส่วนร่วมของเกษตรกรในโรงเรียนเกษตรกร(ภาพรวม) อย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ .05 แสดงให้เห็นว่าเมื่อเกษตรกรมีประสบการณ์การทำนามากขึ้นจะมีผลต่อการมีส่วนร่วมในโรงเรียนเกษตรกรน้อยลง อาจเกิดจากเกษตรกรมีประสบการณ์การทำนามานานจึงทำให้เข้าร่วมหรือสนใจในกิจกรรมต่างของโรงเรียนเกษตรกรน้อยลง เพราะเกษตรกรคิดว่าตนเองมีความเชี่ยวชาญด้านการทำนามานาน

การจัดประชุมเสนอผลงานวิจัยระดับบัณฑิตศึกษา มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช ครั้งที่ 4
The 4th STOU Graduate Research Conference

ข้อเสนอแนะ

การวิจัยเรื่องปัจจัยที่มีผลต่อการมีส่วนร่วมของเกษตรกรในโรงเรียนเกษตรกรจังหวัดศรีสะเกษ ครั้งนี้พบว่าประเด็นสำคัญที่ควรเสนอแนะไว้ดังนี้

ข้อเสนอแนะในการนำผลการวิจัยไปใช้

ข้อเสนอแนะที่มีต่อเกษตรกร

- 1) เกษตรกรควรมีการคัดเลือกสมาชิกที่อายุไม่มากและมีความพร้อมหรือมีความสนใจที่จะเข้าร่วมโรงเรียนเกษตรกร
- 2) เกษตรกรควรมีการกระตุ้นให้สมาชิกในโรงเรียนมีการแสดงความคิดเห็นในการร่วมกิจกรรมและเผยแพร่ความรู้ให้แก่เกษตรกรทั่วไป
- 3) เกษตรกรที่มีอายุมาก สามารถนำความรู้ที่สั่งสม มาสร้างองค์ความรู้ใหม่ๆ เพื่อเผยแพร่แก่เกษตรกรรุ่นต่อไป

ข้อเสนอแนะที่มีต่อเจ้าหน้าที่ส่งเสริมการเกษตร

- 1) ปัจจัยที่เสริมสร้างการมีส่วนร่วมของประชาชนในงานพัฒนา คือ ปัจจัยเชิงใจ ได้แก่ การได้รับผลประโยชน์จากการได้เข้าไปมีส่วนร่วมในกิจกรรมการพัฒนาและโครงการพัฒนา ดังนั้นควรมีปัจจัยเชิงใจในการให้เกษตรกรเข้ามามีส่วนร่วม
- 2) การเป็นสมาชิกสถาบันเกษตรกรมีผลต่อการมีส่วนร่วม จึงควรมีการส่งเสริมให้เกษตรกรเป็นสมาชิกกลุ่มหรือสถาบันต่างๆ เพื่อให้มีโอกาสเข้าร่วมกิจกรรมโรงเรียนเกษตรกรมากขึ้น
- 3) เจ้าหน้าที่ส่งเสริมการเกษตรควรหมั่นออกพบปะกับเกษตรกรอย่างต่อเนื่อง
- 4) เจ้าหน้าที่ส่งเสริมการเกษตรควรใช้สื่อและหลักสูตร วิธีการส่งเสริมที่เหมาะสม ในการถ่ายทอดความรู้และฝึกอบรมแก่เกษตรกร เน้นให้เกษตรกรมีส่วนร่วมในกิจกรรมต่างๆ
- 5) เจ้าหน้าที่ส่งเสริมการเกษตรในฐานะวิทยากรกระบวนการควรมีการกระตุ้นเกษตรกร และสร้างบรรยากาศที่ดีในการมีส่วนร่วมกิจกรรมต่างๆ
- 6) เจ้าหน้าที่ส่งเสริมการเกษตรควรศึกษาหาความรู้และเทคโนโลยีใหม่ๆ ในการส่งเสริม สร้างแรงจูงใจเกษตรกรและปรับเปลี่ยนให้เข้ากับสถานการณ์ปัจจุบัน

ข้อเสนอแนะที่มีต่อหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง

- 1) หน่วยงานที่เกี่ยวข้องควรมีการสนับสนุนให้ความรู้แก่เกษตรกร อย่างต่อเนื่อง
- 2) หน่วยงานที่เกี่ยวข้องควรมีการกระจายจัดตั้งโรงเรียนเกษตรกรให้ครบทุกตำบลหรือครบทุกหมู่บ้าน และมีการบริหารจัดการโรงเรียนเกษตรกรให้มีประสิทธิภาพในสภาวะบุคคลากรจำกัด
- 3) หน่วยงานที่เกี่ยวข้องควรมีการนำปัญหาที่ค้นพบไปปรับปรุงแก้ไขให้ดีขึ้น
- 4) หน่วยงานที่เกี่ยวข้องควรมีการทำงานร่วมกันแบบบูรณาการเพื่อประโยชน์ของเกษตรกร

ข้อเสนอแนะในการทำวิจัยครั้งต่อไป

- 1) ควรมีการศึกษา เปรียบเทียบระหว่างเกษตรกรที่ไม่เข้าร่วมโรงเรียนเกษตรกรกับเกษตรกรที่เข้าร่วมโรงเรียนเกษตรกรว่าเกษตรกรได้รับความรู้เพิ่มขึ้นและเป็นประโยชน์ต่อเกษตรกรมากน้อยเพียงไร

การจัดประชุมเสนอผลงานวิจัยระดับบัณฑิตศึกษา มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช ครั้งที่ 4
The 4th STOU Graduate Research Conference

- 2) ควรมีการศึกษา พฤติกรรมของเกษตรกรหลังเข้าร่วมโรงเรียนเกษตรกร
- 3) ควรมีการศึกษา การยอมรับเทคโนโลยีการถ่ายทอดตามกระบวนการโรงเรียนเกษตรกรเพื่อจะได้ทราบว่าเกษตรกรยอมรับและการนำไปปฏิบัติมากน้อยเพียงไร
- 4) ควรมีการศึกษา การประเมินผลสำเร็จของโรงเรียนเกษตรกร
- 5) ควรมีการศึกษาปัจจัยที่มีผลต่อความสำเร็จของการดำเนินกระบวนการโรงเรียนเกษตรกร

เอกสารอ้างอิง

- กรณิศ เชื้อศิริถาวร. (2544). *ปัจจัยที่มีผลต่อการมีส่วนร่วมในกิจกรรมกลุ่มของสมาชิกกลุ่มแม่บ้านเกษตรกร อำเภอกุดจับ จังหวัดอุดรธานี* (วิทยานิพนธ์ปริญญาเกษตรศาสตรมหาบัณฑิต) มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช, นนทบุรี.
- เกษตรนัฏ รตนศรี. (2544). *การมีส่วนร่วมของเกษตรกรในการจัดทำแผนพัฒนาการเกษตรภายใต้โครงการเพิ่มศักยภาพการผลิตของชุมชนในตำบลหลักภาใต้* (วิทยานิพนธ์ปริญญาเกษตรศาสตรมหาบัณฑิต) มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช, นนทบุรี.
- ขวัญชัย วงศ์นิติกร. (2532). *ปัจจัยที่มีผลต่อการมีส่วนร่วมในการพัฒนาชุมชนของผู้อยู่อาศัยในเขตหมู่บ้านจัดสรรเทพประทาน อำเภอบางกรวย จังหวัดนนทบุรี* (วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต) มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, กรุงเทพมหานคร.
- นพวรรณ เสวตานนท์. (2546). *ปัจจัยที่เกี่ยวข้องกับการมีส่วนร่วมของประชาชนในการจัดการทรัพยากรป่าไม้ลุ่มน้ำคลองอุตตะเกา จังหวัดสงขลา* (วิทยานิพนธ์ปริญญาเกษตรศาสตรมหาบัณฑิต) มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช, นนทบุรี.
- นเรศ ชมบุญ. (2546). *ปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการมีส่วนร่วมในการป้องกันไฟป่า : กรณีศึกษาอุทยานแห่งชาติผาแต้ม จังหวัดอุบลราชธานี* (วิทยานิพนธ์ ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต) มหาวิทยาลัยราชภัฏมหาสารคาม, มหาสารคาม.
- ภาคภูมิ ดาราพงษ์. (2548). *การเรียนรู้แบบมีส่วนร่วมของเกษตรกรในโรงเรียนเกษตรกร จังหวัดเชียงใหม่* (วิทยานิพนธ์ปริญญาวิทยาศาสตรมหาบัณฑิต) มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, เชียงใหม่.
- สุรแสง พูนเพิ่มสุขสมบัติ. (2548). *การมีส่วนร่วมในการดำเนินงานด้านการแปรรูปกระท้อนของสมาชิกกลุ่มแม่บ้านเกษตรกร อำเภอเมือง จังหวัดปราจีนบุรี* (วิทยานิพนธ์ปริญญาเกษตรศาสตรมหาบัณฑิต) มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช, นนทบุรี.
- สถาบันส่งเสริมเกษตรชีวภาพและโรงเรียนเกษตรกร กรมส่งเสริมการเกษตร. โรงเรียนเกษตรกร. สืบค้นเมื่อ 24 สิงหาคม 2556 จาก <http://www.doae.go.th/library/html/detail/farmersschool/index.htm>